

Нусупова Р.С., Нусупова Н.С.

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КӨЧМӨН ТУРМУШУНДА
БАЛАНЫ ТАРБИЯЛОО ЖАНА АНЫН ИНСАНДЫК САПАТТАРЫН
КАЛЫПТАНДЫРУУ**

Нусупова Р.С., Нусупова Н.С.

**ВОСПИТАНИЕ РЕБЕНКА КЫРГЫЗСКОГО
НАРОДА ПРИ КОЧЕВОМ ОБРАЗЕ ЖИЗНИ И ФОРМИРОВАНИЕ
ЕГО ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ**

**RAISING CHILD KYRGYZ PEOPLE WHEN THE NOMADIC WAY OF LIFE
AND THE FORMATION OF HIS PERSONAL QUALITIES**

R.S. Nusupova, N.S. Nusupova

**THE RAISING CHILD KYRGYZ PEOPLE
WHEN THE NOMADIC OF LIFE AND THE FORMATION
OF HIS PERSONAL QUALITIES**

УДК: 903' 15

Макалада кыргыз элинин көчмөн турмушунда баланы тарбиялоо жана анда инсандык сапаттарды калыптандырууда каада-салттардын, жөрөлгөлөрдүн, күнүмдүк тиричилигинин, жашоо шартынын, курчап турган чөйрөнүн тийгизген таасирлери жөнүндөгү илимий эмгектер пайдаланылып, анализденди. Илимий адабияттагы адам, индивид, инсан категориялары, көчмөн түшүнүктөрү окумуштуулардын аныктамаларына жана маалымат булактарына таянуу менен берилди. Тарбиялоо процессиндеги инсандын өнүгүүсү, өнүгүү багыттары, инсандын өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлор: тукум куучулук, чөйрө жана тарбиянын мааниси белгиленди. Илимий булактардагы кыргыз элинин баланы тарбиялоодогу муундан муунга берилип келе жаткан тарбиялоо ыкмаларына, баланын жаш өзгөчөлүгүнө карата тарбиялоо, эмгекке үйрөтүү жолдорун чагылдырган эмгектерге көңүл бурулду. Кыргыздарда баланын өсүп өнүгүүсүндө, тарбиялоодо элдин берген батасынын мааниси канчалык деңгээлде экендиги бул жөрөлгөнүн бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготпой келе жаткандыгы белгиленди.

Негизги сөздөр: адам, индивид, инсан, инсандын өнүгүүсү, тукум куучулук, чөйрө, тарбия, инсандын өнүгүү факторлору.

В статье использованы и проанализированы научные труды о влиянии кочевых традиций и обычаев кыргызского народа, его повседневного быта, условий жизни и окружающей среды на воспитание и формирование личностных качеств ребенка. Термины человек, индивид, личностные категории, кочевые понятия в статье основаны на определениях ученых и на источниках информации кочевых народов. Отмечены о важности в процессе развития личностное развитие, направления в развитии и факторы, влияющие на развитие личности – наследственности, среда и воспитания. Уделено внимание на научные труды, отражающие подходы и методы кыргызского народа в воспитании ребенка, обучении навыкам и труду с учетом их возрастных особенностей, которая передается от поколения к поколению. Отмечена важность благословения народа в росте, развитии и воспитании ребенка у кыргызов и о значимости по сей день таких обрядов.

Ключевые слова: человек, личность, человек, развитие личности, наследственность, окружающая среда, факторы развития личности.

This article explores and analyzes the child's upbringing in a nomadic family and the formation of personal qualities, traditions, rituals and everyday household influences on the environment and habitat. Nomads of scientific literature, personality, individual categories, in relation to the definition of the concepts of scientists and information sources. The development of education in the process of individual development, as well as factors affecting the development of the individual: genes, stressed the importance of the environment and education. In scientific sources, questions on the development of skills in the child were passed on from generation to generation, special attention is paid to teaching methods. The process of child development, upbringing, blessing of the people and these traditions are important for the Kyrgyz people to this day.

Key words: person, individual, human development, education, personal development, individual development, affecting factors.

Кыргыз элинин жашоо тиричилиги мал чарбачылыгы менен байланышып, көчмөн турмушту кечиргендиги тарых барактарынан белгилүү.

Маалымат булактарында берилген аныктамага ылайык, **көчмөндүк**, номадизм (грекче nomas, nomados – көчүү, көчүп жүрүүчү) – калк тиричилигинин малчылык менен байланышкан турмуш образынын өзгөчө формасы. Отурукташпаган, бир жерден экинчи жерге көчүп жүргөн көчмөн элдин турмушу.

Кыргыз элине баланын тарбиясы элдин жашоо тиричилиги, эл жашаган аймактын жер шарты, каада салты, адеп-ахлагы, элдик оозеки чыгармалары менен тыгыз байланышып, кылымдар бою ата-бабадан келе жаткан педагогикалык билимдерине таянуу менен ишке ашырылган.

Көчмөн турмушунда баланы тарбиялоого, анын өсүп өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл бурулган.

Инсандын өнүгүүсүнө кайрылуудан мурда адам, индивид жана инсан категорияларына берилген аныктамаларды карап көрөлү.

Адам-сүт эмүүчүлөргө кирген, аң-сезими менен айрымаланган, өзгөчө дене түзүлүшкө ээ болгон биологиялык жандык.

Бала төрөлгөндө биологиялык индивид болуп төрөлөт жана инсан болуу алдында турат ошону менен бирге инсан болуу үчүн белгилүү бир шарттар ишке ашат.

Инсан – өзүнө тиешелүү интеллектуалдык, эмоциялык, эрктик жекече белгилерге жана сапаттарга ээ, коомдун өнүгүүсүнө катышуу менен белгилүү социалдык орду бар адам.

Инсандын өнүгүүсүнүн негизги багыттарын экиге бөлүүгө болот. Алар: физикалык өнүгүү (физиологиялык, морфологиялык, биохимиялык), социалдык өнүгүү (психикалык, адеп-ахлактык, интеллектуалдык).

Инсандын өнүгүүсүндө-сырткы жана ички, башкарылуучу жана башкарылбоочу, социалдык жана табигый факторлордун таасири астында инсан болуп калыптануу процесси жүрөт.

Инсандын өнүгүүсүнүн негизги факторлору болуп тукумкуучулук, чөйрө, жана тарбия эсептелет.

Тукумкуучулук-адам төрөлгөндө эле тигил же бул ишмердүүлүккө карата генетикалык жактан берилген жөндөмдүүлүк болуп саналат. Мындай жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүү, өздөштүрүп кетүү адамдын жеке психологиялык өзгөчөлүгүнө байланыштуу болот.

Чөйрө-бул адам жашап жаткан шарт, кырдаал. Инсандын өнүгүүсүнө таасир этүүчү үч чөйрөнү белгилөөгө болот:

- 1) географиялык;
- 2) үй-бүлөлүк;
- 3) социалдык.

Ар бир адамдын өнүгүүсүнүн булагы болуп аны курчап турган эле нерсе боло бербейт жана эмнени терең өздөштүрсө ошол нерсе адамдын өнүгүүсүнө көбүрөөк таасир этет. Ошондой эле адамдын ар бир чөйрөгө карата мамилесине да жараша болот [4].

Э.Мамбетакунунов инсандын өнүгүүсүндө эң жакынкы социалдык чөйрөнүн (ата-эне, туугандары, достору) таасири зор экендигин белгилейт [3, 66-б.].

Тарбия-адамды коомдук, өндүрүштүк жана маданий турмуштагы активдүүлүккө максаттуу багытта даярдоодо жашоонун белгилүү деңгээлдеги билимдерин калыптандыруу процесси болуп саналат.

Инсандын өнүгүүсүнө таасир этүүчү тукумкуучулук жана чөйрөнүн таасирин тарбиялоо аркылуу жөнгө салуу менен коомго толук кандуу инсанды даярдоого болот.

Кыргыз элинин баланы тарбиялоодо жана өнүктүрүүдө кылымдардан бери топтолгон, колдонуп келген, ыкмалары бүгүнкү күнгө чейин сакталып муундан муунга берилип келди.

А.Алимбеков өзүнүн илимий изилдөөсүндө бул ыкмаларды төмөндөгүдөй топторго бириктирген:

- сөз менен тарбиялоо ыкмалары (ангемелешүү, түшүндүрүү, кеңеш берүү, кыйытып айтуу, өтүнүү, буйруу, ынандыруу ж.б.);

- иши менен тарбиялоо ыкмалары (көрсөтүү, дайындоо, үйрөтүү, талап кылуу ж.б.);

- диний ишеними аркылуу тарбиялоо ыкмалары (ишенимдер, сыйынуу, тиленүү, бата берүү ж.б.);

- жаратылыш жана чыгармачылык менен тарбиялоо (байкоо, салыштыруу, өздүк чыгармачылык, суктануу, аткаруу ж.б.);

- каада-салт аркылуу тарбиялоо методдору (каада-салт менен тааныштыруу, баланын таанып билүүсүнө көмөктөшүү, аралаштыруу, каада-салтты сактоого, өнүктүрүүгө үйрөтүү);

- улуттук оюндар аркылуу тарбиялоо ыкмалары (мелдештерге катыштыруу, көпчүлүк катышкан улуттук оюндарда сүрөөчүлүк кылуу ж.б.)

- коомчулуктун пикири менен тарбиялоо ыкмалары (колдоо көрсөтүү, мактоо, сындoo, тыюу салуу, коркутуу, сыйлоо ж.б.) [1].

Көчмөн кыргыз турмушунда бала жарык дүйнөгө келгенден баштап, ата-эне анын аман-эсен эл арасына кошулуусу үчүн кам көргөн.

Кыргыздар бала төрөлгөндө азан айтып ат коюп, сары май менен оозантып, ырыс-кешиктүү болсун деп тилек кылышкан. Төрөлгөндөн 40 күн өткөндө кыркын чыгарып, баланын дени сак болсун деген ниетте 40 кашык туз кошулган сууга чайкантишкан, туз баланын этин чыйралтып, ырбаак болбойт дешкен. Кичинекей ымыркайды бешикке бөлөп багышкан. Бешик кыргыздарда ыйык буюм катары каралган. Бешик ымыркайдын уктоосу үчүн ыңгайлуу, жылуу, асты кургак болуп, көчүп конууга да ылайыкталган. Кокустан бешик жыгылып кетсе балага зыян келбеген жана денесин оорутуп алуудан сактаган. Ал эми бешиктеги баланын айланасындагы жакын адамдарынын камкордугу балага бешик ырлары аркылуу берилген. Бешик ырларын негизинен баланын апасы, улуу эжелери, чоң энелери ырдап, баланын келечекте мыкты адам болуусун тилек кылышкан.

Көчмөн кыргыз турмушунда баланын өсүп-өнүгүүсүнө элдин батасын алуу маанилүү деп эсептелген жана мүмкүнчүлүгүнүн болушунча балага бата алып берүүгө аракет кылышкан. Бала төрөлгөндө жентек той, бешик той, тушоо кесүү, сүннөт той, мүчөл той, уул үйлөнтүп нике той берүү, кыз узатуу менен элдин батасын алууга умтулушкан жана бул ата-баба салты бүгүнкү күнгө чейин уланып келүүдө.

Балага карата улуулар тарабынан берилген баталар, тилектер алардын ымыркай кезинен эле айтылып, кулагына сиңип, улам эс тарта баштаганда балада айтылган батанын маанисине карата өзүн-өзү тарбиялоо аракети жүргөн.

Кыргыздар балада тапкычтыкты, логикалык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүдө түрдүү оозеки чыгармаларды, жомокторду, табышмактарды, жаңылмачтарды үйрөтүшкөн жана чөйрөгө жат жүрүм-турумдарды сындаган, баланын өзүнүн жүрүм-турумуна баа бе-

рүүсүн күчөтүү максатында акыйнек ырларын пайдаланышкан.

Баланы тарбиялоодо кадимки боз үйдүн да мааниси чоң болгон. Боз үйдө бардык үй-бүлө мүчөлөрү чогуу жашап, алар бири-биринин көз алдында болуп, үй-бүлөдөгү балдар турмушка даярдыкты чогуу алышкан.

Мындай шартта үй-бүлө мүчөлөрү бири-бирине орой, уят сөз сүйлөгөнгө, адепсиз жүрүм-турумдарды жасаганга мүмкүн эмес болгон.

Алар бир катар салынган төшөктө бири-бирине жакын жатышып, мээримдүү, ынтымактуу өсүшкөн. Балдарды тарбиялоодо улууну урматтаганга, өзүнөн улуу адамдардан сөз талашпаганга, өз ордун билүүгө тарбиялаган.

Боз үйгө келген мейманга балдар тура калып салам айтып, төргө отургузган. Эркек балдар чөгөлөп, кыздар сынар тизелеп отуруу, улуулардан ийменүү адебин калыптандырышкан.

Кыргыздар илгертен эле баланы тарбиялоодо аткара турган иштерди баланын жаш курагына жараша чегеришкен. Мындан баланы эмгекке тарбиялоого басым жасалгандыгы көрүнөт.

6-8 жаштагы балдарды мал тосуп, козу-улак кайтарганга үйрөтүшкөн.

9-10 жаштагы тестиер балдарды отун терүүгө, ат менен барып, майда-барат иштерди бүтөрүүгө жумшашкан. Ал эми бул курактагы кыздар энесинин жасап жаткан иштерин кошо кармашып, үй-тиричилигин жасоого үйрөнүшкөн.

Баланын балакатка жеткен курагында турмушка болгон көз карашы өзгөрүп, чондордой мамиле кылууга, алардын ишин аткарууга аракеттенген жана бул куракта эркек балдар камчы өрүп, кайыш жасоонун, темир иштетүүнүн жолдорун үйрөнүшсө, кыздар боюн түзөп, сайма сайып, өрмөк, килем токуган-

ды, шырдак шырууну, чий чырмоону, кийиз жасоону үйрөнүшкөн.

Баланын тарбиясына, айрыкча эркек баланын тарбиясына карыялар баа беришкен. Алар, атадан кем уул, атага тең уул, атадан артык уул деп баалашкан [2].

Атадан кем уул-акылсыз, бейтартип, атанын абийирин төккөн бала. Мындай баланын ата-энеси эл алдында сөзгө сөлтүк, кепке кемтик болушуп, коруношкан.

Атага тең уул-балдардын ата-энеси эл алдында урмат-сыйга татып, мындай бала жөнүндө эл арасында жылуу сөздөр айтылып, анын жасаган иши, жүрүм-туруму башкаларга үлгү болгон.

Атадан артык уул-мындай уул эл жүгүн көтөрүп, ата-эне эле эмес бүтүндөй эли сыймыктанган уулду айтышкан.

Кыргыз эли балдардын өсүп-өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл буруу менен баланын жөндөмдүүлүгүнө жараша өнүгүүсүнө кам көрүп, бардык нерсени өз колу менен жасап үйрөнүүсүнө шарт түзгөн.

Ал эми бүгүнкү ааламдашуу процессинин таасири астында турсак да кыргыз үй бүлөсү өзүнүн баланы тарбиялоо практикасында ата-бабадан келе жаткан ыкмаларга таянып келет.

Адабияттар:

1. Акматалиев А.С. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.С.Акматалиев. - Б., 2000. - 348-б.
2. Кыргыздардын улуттук маданияты [Текст] / [К.Жусупов, Ж.Бакашова, К.Иманалиев, Кармыштегин Макелек Өмүрбай]. - Б., 2012. - 972-б.
3. Мамбетакунов Э.М., Сияев Т.М. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.М. Мамбетакунов, Т.М. Сияев. - Б., 2015. - 304-б.
4. Интернет ресурстары: <https://ky.wikipedia.org> <https://psichel.ru/razvitie-lichnosti/>

Рецензент: д.пед.н., профессор Сакиева С.С.